

Вплив середовища на вибір закладу освіти випускниками шкіл із мовою викладання національних меншин

The Impact of the Environment on the Choice of Higher Educational Institutions by School-Leavers from National Minority Schools

The article deals with the issue of school-leavers choice of prospective higher education institutions in the territories of close proximity to borders with the EU. Living in border regions with significant influence of neighboring countries on the development of the mentality and culture of the regions, growing number of migration processes within the European Union, economical instability, and the peculiar features of the microenvironment (family, friends, local communities) are those influential factors that help graduates to build their life strategies and choose future education. Our survey showed that there is a difference in the choice of higher education regarding the language spoken by students at home, higher education of at least one parent, and gender. The nationality declared by the respondents was a factor in the choice of the educational institution: Ukrainians were more likely to indicate the choice of the Ukrainian universities, while students-national minorities were mostly choosing the study abroad. It is argued that school environment, as an important tool for shaping the well-being of future generations, should become a significant aspect in developing students' consciousness and behavior in order to form certain qualities, beliefs, and spiritual orientations related to civic and national values.

Keywords: graduates, higher education, national minorities, environment

В останні роки під впливом соціокультурних, економічних та політичних процесів в Україні, як і у багатьох країнах Східної Європи, спостерігається тенденція збільшення міграційних процесів. Міграції не оминають і освіти. Особливого розвитку освітні міграції набули після падіння

„залізної завіси” в кінці 1990-х рр., приєднанням до Болонського процесу та після підписання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС, підписаної у 2014 році, яка декларує спрощення доступу до вищої освіти. Щорічно все більше молодих українців обирають навчання в інших регіонах України або інших країнах світу.

Чисельність студентів-українців за кордоном відрізняється залежно від країни навчання. Так, з початку XXI століття кількість українських студентів зросла в Польщі у 6 разів, в Чехії – в 22,5 рази, в Італії – в 45 разів, в Іспанії, де на початку століття їх практично не було, – в 152 рази. 60 тисяч наших студентів у 2015 р. поїхали навчатись у польські навчальні заклади, 25 тисяч – у німецькі. За даними аналітичного центру CEDOS у 2016/2017 навчальному році було 77 424 особи з українським громадянством, які навчались у закордонних університетах. Якщо врахувати, що в українських ЗВО на денних програмах тоді навчалось приблизно 900 тис. українців, то за кордоном навчалось близько 8% від загальної кількості тих, хто вчиться на денних програмах вищої освіти. Найчастіше студенти їдуть до Польщі, Росії, Німеччини, Канади, Чехії, Італії, США, Іспанії, Австрії, Франції, Словаччини. Ці країни отримують понад 90% усіх студентів, які навчаються за кордоном. Загалом за останні дев'ять років кількість зросла більш ніж утричі – з 24 104 до 77 424 осіб. Найбільший приріст забезпечили Польща, Росія, Чехія, Словаччина, Австрія, Італія, Іспанія, Канада та Болгарія¹.

Пошуки відповідей на питання, що спонукає українського студента обирати закордонні навчальні заклади і які чинники цьому найбільше сприяють, неодноразово були в центрі уваги дослідників (Кізілов О., Рапопорт А., Кізілова К., Семів Л., Гвоздович Ю., Ребіш С., Сікора І., Бойко З., Мартинова Ю., Шевчук А., Стадний Є., Слободян О., Жураковська Л. та ін.). Однак сучасна ситуація потребує нових розвідок та досліджень, в яких би застосовувалися методи опитування молодих людей, які стають основними потенційними студентами закордонних вузів, а також питання вибору майбутньої освіти випускниками, які проживають у близькому сусідстві до кордонів з ЄС та навчалися у школах із мовою викладання національних меншин. Розуміння чинників, які впливають на вибір навчального закладу допоможе вітчизняним закладам вищої освіти зробити навчання більш привабливим для студента та обрати відповідні підходи для залучення потенційних вступників. Відповідно, метою статті є розкрити основні

1 Є. Стадний, Українське студентство за кордоном: дані до 2017/18 навчального року, Київ 2019, <https://cedos.org.ua/researches/ukrainske-studentstvo-za-kordonom-dani-do-201718-navchalnoho-roku/> [доступ: 24.09.2021].

чинники впливу середовища на вибір закладу освіти випускниками шкіл, що знаходяться на кордоні з ЄС. Особливої уваги приділено вивченню шкіл із мовою викладання національних меншин.

Аналіз літератури

На сучасному етапі суспільного розвитку Українська держава гарантує рівні права для всіх національностей, які проживають на її теренах. Розроблена впродовж років незалежності концепція етнонаціональної політики, що знайшла відображення в Законі „Про національні меншини в Україні” (1992), Конституції України (1996), є основою для забезпечення прав та інтересів національних спільнот. Глобалізаційні та інтеграційні процеси актуалізували проблеми захисту мовно-культурної спадщини народів, встановлення взаєморозуміння між представниками різних народів і культур, підвищення якості мовної освіти, що є предметом вивчення соціологів, педагогів, істориків (М. Шульги, В. Євтуха, Т. Рудницької, В. Трощинського, І. Кураса, О. Майбороди та ін.).

Проживання у регіонах пограниччя із значним впливом сусідніх держав на розвиток менталітету, культури і науки регіонів, полегшення умов пересування в межах Європейського союзу, та особливості мікросередовища (родини, друзів, місцевої громади) є тими найбільш впливовими чинниками, які формують людину як особистість, допомагають будувати життєві стратегії та плани. В останні роки спостерігається тенденція до вибору закладів вищої освіти після закінчення навчання у школі, що пояснюється такими причинами як вимоги ринку праці у високо-кваліфікованих працівниках, збільшення переліку професій із компетенціями, які надають лише вищі освітні заклади та майбутніми перспективами працевлаштування із вищою заробітною платою.

В Україні впродовж останніх десятиріч функціонувала досить розгалужена мережа загальноосвітніх закладів освіти поряд із україномовними: російські, єврейські, польські, молдовські, угорські, румунські, татарські та ін. з рідною мовою навчання або вивченням рідної мови I, I–II, I–III ступенів; двомовні й тримовні (українсько-румунські і українсько-російсько-румунські та ін.); болгарські, єврейські й румунські гімназії; недільні та приватні школи. На сьогодні, найбільша кількість шкіл із мовами викладання національних меншин на територіях, що межують із Євросоюзом, розташовані у Львівській, Чернівецькій та Закарпатській областях (відповідно із польською, румунською та угорською мовою викладання), що і стало поясненням вибору проведення дослідження у цих регіонах.

Прийнятий у 2017 році Закон України „Про освіту” гарантує кожному громадянину України право на здобуття формальної освіти на всіх рівнях державною, тобто українською, мовою². Це викликало велику кількість обурень від громад національних меншин, які протестували проти обмеження можливості отримувати освіту рідною мовою. Згідно зі статтею 7 закону „Про освіту” „мовою освітнього процесу в закладах освіти є державна мова”³. Право отримання освіти рідною мовою, відмінною від української, отримали лише особи, які належать до національних меншин України,

котрим гарантується право на навчання в комунальних закладах освіти для здобуття дошкільної та початкової освіти, поряд із державною мовою, мовою відповідної національної меншини... Особам, які належать до корінних народів, національних меншин України, гарантується право на вивчення мови відповідних корінного народу чи національної меншини в комунальних закладах загальної середньої освіти або через національні культурні товариства⁴.

До прийняття закону „Про освіту” у 2017 році національні меншини мали право отримувати середню освіту своєю мовою, а українську мову вивчали лише як окрему дисципліну. За заявами колишньої міністра освіти та науки Лілії Гриневич, рівень володіння українською мовою в районах з компактним проживанням національних меншин є недостатнім для того, щоб продовжувати навчання у вищих навчальних закладах, де викладання відбувається виключно українською мовою⁵. Тим самим, відбувалась дискримінація представників національних меншин у доступі до вищої освіти. „Це означає, що ці діти стають заручниками свого мовного середовища, що не притаманне переважній більшості території України. Вони не можуть потрапити на державну службу чи обіймати інші важливі посади в органах місцевого самоврядування та органах державної влади”⁶. Про це свідчать і статистичні дані ЗНО. Зокрема,

2 Закон України „Про освіту” від 05.09.2017, <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19> [доступ: 24.09.2021]

3 *Ibidem*.

4 *Ibidem*.

5 Гриневич: Конституцію мовною статтею закону „Про освіту” не порушували, Українська правда, 8.09.2017, <https://life.pravda.com.ua/society/2017/09/8/226323/> [доступ: 24.09.2021].

6 Лілія Гриневич: Новий Закон „Про освіту” розширює можливості українських дітей, які належать до нацменшин, для отримання освіти та сприяє реалізації їхніх конституційних прав, Кабінет Міністрів України, 16.09.2017, <https://www.kmu.gov.ua/ua/news/250273849> [доступ: 24.09.2021].

за результатами ЗНО 2018 року лише 11% випускників, що складали іспит з української мови не подолали прохідного порогу, тоді як ситуація у регіонах із великою кількістю шкіл з мовою викладання національних меншин, значно вища: до прикладу, більше третини учнів Закарпатської області не подолали цього порогу⁷.

Становлення особистості відбувається під впливом середовища. У вітчизняній і зарубіжній психолого-педагогічній літературі поняття „середовище” трактують як духовне і психічне оточення особистості, не пов’язане ні з її сутністю, ні з її діяльністю. У широкому соціальному значенні середовище – це суспільно-економічна система, яка склалася в певному соціумі, а у вузькому – це безпосереднє оточення людини (її сім’я, навчальний і трудовий колектив, групи, у яких вона бере участь). Соціальне середовище – це сукупність соціальних умов життєдіяльності і розвитку людини, що впливають на її свідомість і поведінку. Йому властива багаторівневність, що складається із макрорівня (сім’я, формальні і неформальні групи), мезорівня (територіальні, регіональні спільноти) та макрорівня (економічна, соціальна, духовна система відносин). Соціальне середовище формує і певні очікування щодо поведінки особистості, а соціальні інститути перетворюють їх на певні цілі, завдання і зміст соціального виховання особистості. Чим більша й різноманітніша палітра складових соціального середовища, тим інтенсивніший його розвиток і різноманітніші умови життєдіяльності особистості⁸.

Як підструктуру соціального середовища науковці розрізняють освітнє середовище. На думку Н. Гевчук соціально-освітнє середовище – це система взаємодії різних соціальних інститутів, які сприяють накопиченню соціального досвіду індивіда, розвитку особистості як структурної одиниці суспільства⁹. Воно детермінує поведінку особистості та спрямовує її вибори. Вибір навчального закладу після закінчення школи часто відбувається під впливом чинників освітнього середовища, серед яких розрізняють культурні, економічні, психологічні та організаційні. До культурних чинників відносимо впливи родини та близьких людей, національність, етнічне походження, культурні норми, традиції тощо. До психологічних чинників відносять

7 І. Коссе, *Якою мовою вчити в школі? Ставлення учасників освітнього процесу до законодавчих змін щодо мови викладання*, Київ 2019, с. 14, http://www.ier.com.ua/files/Public_events/2019/RFR_Osvita/Osvita_mova_pp_2019.pdf [доступ: 24.09.2021].

8 О.В. Безпалько, *Соціальна педагогіка: навчальний посібник*, Київ 2013, с. 12–13.

9 Н.С. Гевчук, *Виховання дітей трудових мігрантів в умовах соціально-освітнього середовища: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.05 – соціальна педагогіка*, Київ 2012, с. 6.

навчальну мотивацію, освітні пріоритети, ставлення до освіти, які впливають на розуміння особистістю важливості та цінності освіти, а до економічних – фінансову спроможність і забезпечення як родини, так і навчального закладу, що впливають на вибір школи, забезпечення її необхідним обладнанням, приміщеннями і т. д. Організаційні чинники становлять особливості структури навчального закладу, зміст освіти, якість підготовки вчителів, стилі, методи і форми навчально-виховної діяльності тощо. В якості ключової психологічної характеристики освітнього середовища навчального закладу багато науковців (І. Баєва, С. Вершловський, О. Лебедев, В. Слободчиков та ін.) розглядають безпеку, а психологічно безпечне освітнє середовище – як умову для позитивного особистісного зростання її учасників.

Елементи конкретного середовища можуть впливати на людину прямо чи опосередковано, стихійно чи цілеспрямовано, а вплив може бути випадковим чи закономірним, стійким або тимчасовим¹⁰. Виховна робота в освітньому закладі покликана послабити асиміляцію факторів впливу соціальних процесів, які спричиняють поряд із позитивним впливом соціального середовища негативні прояви, що дестабілізують свідомість і поведінку особистості.

Виклад результатів дослідження

У статті наведено опитування, яке було проведене групою дослідників із Кембриджського, Львівського, Ужгородського, Чернівецького та Дрогобицького університетів у 13 школах, розташованих на територіях, близьких до кордонів із ЄС та мало на меті простежити особливості переходу учнів із середньої школи до університету. У цій статті розглянуто лише дані, що стосувалися вибору навчального закладу після закінчення середньої школи. Результати склали 39 фокус-груп інтерв'ю та 346 анкет. Таким чином, вибірка дослідження складає 346 респондентів, більшість із яких жіночої статі ($n = 194$, 56,1%). Оскільки всі опитані навчалися у випускних класах, то середній вік їх становив відповідно 16 (39,3%) і 17 (58,7%) років. Більша половина учасників анкетування зазначили своєю національністю українську ($n = 181$, 52,3%), а переважну більшість не українців становили румуни ($n = 65$, 39,4%), угорці ($n = 63$, 38,2%) та поляки ($n = 33$, 20%). Для порівняння показників було опитано також учнів із шкіл з українською мовою викладання. Проте, більшість респондентів ($n = 219$, 63,3%) навчалися у школах із мовою викладання національних меншин.

10 Л.І. Гуцуляк, *Соціально-освітнє середовище в педагогічному процесі школи*, „Молодий вчений” 2017, № 5 (45), с. 306.

Статистичний аналіз анкет показав, що існує розбіжність у виборі вищої освіти, що стосується мови, якою учні розмовляють вдома, наявності вищої освіти хоча б у одного із батьків, та статі. Оскільки більшість респондентів були жіночої статі, то і бажання вступити до ЗВО було зазначено ними частіше, а саме у 2, 44 рази ($n = 167$).

Ті учні, які мали намір вступити до ЗВО, відповідно, мали вищі академічні досягнення. Цікавим виявився той факт, що мова викладання у школі, не є суттєвим чинником вступу, проте українська мова, як мова якою розмовляють вдома, виявилася значним показником для вступу до університету, де навчання проводиться державною мовою. Задекларована учнями національність була чинником для вибору навчального закладу: українці частіше вказували вибір українського університету, тоді як учні-національні меншини здебільшого обирали навчання за кордоном. Для усіх опитаних випускників шкіл виявилася характерною тенденція – існування хоча б одного із батьків (частіше матерів) із вищою освітою, збільшувала вірогідність вибору випускником для подальшого навчання ЗВО ($n = 183$, 87.1%). Найбільш популярними галузями для вивчення в університетах виявилися медицина (12,7%), комп'ютерні науки (10,7%), та економіка (9,8%). Основними причинами відмови від навчання у ЗВО зазначено фінансові проблеми, брак мотивації, низькі оцінки у школі та інші (Див. табл. 1).

Таблиця 1. Причини відмови від навчання у ЗВО

	Кількість разів, коли твердження було зазначено	Відсоток від кількості опитаних	Відсоток від кількості відповідей
Фінансові проблеми	201	58,4	19,5
Брак мотивації	186	54,1	18,1
Низькі оцінки	186	54,1	18,1
Відчуття недостатньої підготовки до вступу в університет	164	47,7	15,9
Не подобається навчання	136	39,5	13,2
Сімейні причини	69	20,1	6,7
Допомога по господарству або працевлаштування	34	9,9	3,3
Відсутність можливості займатися з репетитором	29	8,4	2,8

	Кількість разів, коли твердження було зазначено	Відсоток від кількості опитаних	Відсоток від кількості відповідей
Сімейні обов'язки (плани на одруження, догляд за дітьми)	17	4,9	1,7
Інші	8	2,3	0,8
Загальна кількість респондентів	344	100,0	100,0

Більшість опитаних обиратимуть українські ЗВО для навчання (54,7%). Проте ті учні, які у школі вільно розмовляли більш як однією мовою, удвічі частіше обирали навчання за кордоном. Це стосувалося і учнів, які навчалися у школах із мовою викладання національних меншин. Причини вибору закладу освіти в Україні і за кордоном дещо співпадали. Зокрема, на вибір майбутніх абітурієнтів впливали батьки, рейтинг університету, можливості отримання стипендій, географічне розташування тощо (Див. табл. 2, 3).

Таблиця 2. Причини вступу до університету за кодоном

Причини	Кількість разів, коли твердження було згадане	Відсоток від кількості опитаних	Відсоток від кількості відповідей
Більше можливостей	295	85,3	28,4
Якість освіти	206	59,5	19,9
Рейтинг університету	107	30,9	10,3
Рішення батьків	87	25,1	8,4
Мова викладання	83	24,0	8,0
Кращі можливості для отримання стипендії	67	19,4	6,5
Щоб уникнути складання ЗНО	58	16,8	5,6
У мене є родичі у цій країні	50	14,5	4,8
Можливість працевлаштування	43	12,4	4,1
Соціальне середовище (кращі розваги, магазини)	23	6,6	2,2
Географічне розташування	15	4,3	1,4

Причини	Кількість разів, коли твердження було згадане	Відсоток від кількості опитаних	Відсоток від кількості відповідей
Інші (найчастіше згадані – краще життя)	3	0,9	0,3
Кількість опитаних	346	100,0	100,0

Студентам, які планували вступати до ЗВО в Україні, було запропоновано обрати три пріоритетні типи закладів, до яких вони планують вступати. За результати виявлено, що найбільшою популярністю користуються державні університети (85% у порівнянні до 15 % приватних ЗВО), та заклади вищої освіти, які знаходяться недалеко від місця проживання.

Таблиця 3. Причини вступу до ЗВО в Україні

Причини вибору навчального закладу в Україні	Кількість разів, коли твердження обиралося	Відсоток від кількості опитаних	Відсоток від кількості відповідей
Наближеність до місця проживання	181	52,6	17,7
Фінансові мотиви	166	48,3	16,2
Рейтинг університету	146	42,4	14,3
Рішення батьків	140	40,7	13,7
Географічне розташування	96	27,9	9,4
Більше можливості отримати стипендію	95	27,6	9,3
Можливість часткового працевлаштування	53	15,4	5,2
Рекомендації вчителів	46	13,4	4,5
Бажання вчитися разом із друзями (однокласниками)	38	11,0	3,7
Соціальне середовище (розваги, магазини)	36	10,5	3,5
Родичі, які проживають близько	26	7,6	2,5
Загальна кількість	344	100,0	100,0

Інтерв'ю фокус груп показало, що здебільшого учні обирали самостійно напрямок, за яким вони планують навчатися, а батьки підтримають їхнє рішення. Якщо є потреба, батьки допомагають учням обрати майбутню кар'єру, визначитися із природними здібностями та інтересами дитини: *В принципі кожен сам обирає, я думаю, але батьки підтримують і підказують варіанти, які ми могли би вибрати, щоб було цікаво. Кожна мама чи тато знають свою дитину і знають, чим вона цікавиться.* Деякі респонденти зазначили, що вища освіта – це важливий і необхідний крок для особистісного розвитку і майбутньої кар'єри: *Після закінчення вищої освіти відкриються кращі можливості, щоб себе реалізувати. Зараз (після школи) таких можливостей немає.* Ці висновки співпадають із схожими дослідження, які проводилися раніше.

У ході опитування цікавим виявився факт, що до 2015 року учні, особливо у школах із мовою навчання національних меншин, обирали навчання за кордоном, оскільки могли не здавати ЗНО. Найпоширенішою причиною вибору навчального закладу у країнах ближнього зарубіжжя (Польща, Румунія, Чехія, Угорщина) є бажання учнів продовжити перебування у цих країнах із подальшим працевлаштуванням та майбутньою зміною постійного місця проживання. Це випускники пояснюють тим, що в країнах Європи значно більше можливостей знайти краще оплачувану роботу, в порівнянні із Україною. Як свідчать відповіді, багато школярів сподіваються на підтримку посольства відповідної країни, яке забезпечує певну кількість стипендій на навчання та рекомендації, що збільшує їхні шанси на вступ. Навчання за кордоном, на думку учнів, є якіснішим, а отриманий диплом визнається у будь-якій країні Європи. Не залежно від мов викладання у школі, майбутні вступники стверджували, що після закінчення вищого навчального закладу планують шукати роботу у країнах ЄС, навіть якщо робота не відповідатиме отриманій освіті.

Більшість випускників шкіл зазначили, що вступ до закладу вищої освіти вимагає додаткових знань та, відповідно, додаткових занять із репетиторами, оскільки навчання у школі не відповідає вимогам для отримання високих балів на ЗНО. Учні сільських шкіл та маленьких містечок вважають, що знаходяться у гіршому становищі, у порівнянні із учнями, що навчаються у великих містах, пояснюючи це більшими можливостями для кращої підготовки до здачі ЗНО. Це також стосувалося і шкіл із мовою викладання національних меншин: *Я думаю нам складніше здати ЗНО, тому що у них більше предметів з української мови, чи з математики. В нас більшість предметів займає польська мова чи література, історія Польщі.* Випускники шкіл із мовою викладання національних меншин вдвічі частіше обирали навчання за кордоном (у 2,03 рази), порівняно із тими, хто навчався у школах, де мова викладання відрізняється від мови, якою спілкуються удома.

Учасники усіх фокус груп намагалися пояснити свій вибір навчання за кордоном. Найчастіше це поясненням було пов'язане із якістю викладання та можливістю працевлаштування під час навчання. Погане забезпечення необхідними для навчання ресурсами, старе обладнання, невисока практична спрямованість навчання, низький рівень взаємодії із викладачами, корумпованість та погана інфраструктура українських університетів були головними причинами вибору навчання за кордоном: *Я обираю Польщу, тому що знаю, що освіта в Україні відрізняється від європейської, там більше практики... В Україні тобі треба вивчати багато непотрібних предметів. Ось чому я обираю Польщу.* Таке бачення відповідає складній соціально-економічній ситуації, яка сьогодні склалася в Україні, оскільки випускники висловлювали побоювання, що не зможуть знайти престижної роботи в Україні після закінчення навчання та забезпечити собі належний рівень проживання.

На питання чи школа допомагає у виборі майбутньої професії або навчального закладу учні часто відповідали заперечно, зазначаючи, що школа лише допомагає зрозуміти, які у тебе є здібності чи таланти. Про навчальні заклади вищої освіти вони здебільшого дізнаються з інтернет-джерел, розповідей знайомих та друзів.

Також, вплив на вибір навчального закладу залежав від етнічної приналежності респондентів – деякі випускники зазначили, що вони походять із родин, які мають польські, румунські чи угорські етнічні коріння, тому вибір навчального закладу у країні етнічного походження був для них пріоритетним. І якщо вибір українського університету часто базувався на його рейтингові, то вибір закордонних закладів учні пов'язують здебільшого із фінансовою спроможністю батьків, можливістю отримувати стипендію, проживанням родичів у країні вибору, або наявністю факультету з обраної спеціальності.

Висновок

Як бачимо, зазначені результати ще раз засвідчують значущість середовищного фактору, що присутній у життєвих виборах випускників. Майбутні освітні міграції, які чітко помітні в проведеному дослідженні, окрім позитивних впливів на формування і розвиток особистості як майбутніх громадян України, мають і негативні тенденції. Так, багато опитаних учнів під час проведення вільного інтерв'ю виказували сумніви щодо повернення після закінчення навчання на батьківщину, а у їхніх відповідях простежуються тенденція невдоволеністю тими соціально-економічними умовами, які

сьогодні склалися в Україні. Здебільшого вони розглядають вищу освіту в інших країнах як місток до проживання у кращих умовах після закінчення навчання.

Середовище школи, як важливий інструмент формування добробуту майбутніх поколінь, повинно стати тим вагомим фактором впливу на їхню свідомість та поведінку з метою формування певних якостей, переконань, духовно-ціннісних орієнтацій та потреб, в першу чергу пов'язаних із громадянськими та національними цінностями. Система освіти, як один із соціальних інститутів, забезпечує інтелектуальний потенціал країни, а вища освіта є каталізатором функціонування усієї системи, тому систематичне вдосконалення та реформування вищої освіти у напрямку Європейських стандартів стане запорукою майбутніх соціальних перетворень та зменшення міграційних процесів у державі.

Література

- Безпалько О.В., *Соціальна педагогіка: навчальний посібник*, Київ 2013.
- Гевчук Н.С., *Виховання дітей трудових мігрантів в умовах соціально-освітнього середовища: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.05 – соціальна педагогіка*, Київ 2012.
- Гриневич: Конституцію мовною статтею закону „Про освіту” не порушували, Українська правда, 8.09.2017, <https://life.pravda.com.ua/society/2017/09/8/226323/> [доступ: 24.09.2021].
- Гуцуляк Л. І., *Соціально-освітнє середовище в педагогічному процесі школи*, „Молодий вчений” 2017, № 5 (45).
- Закон України „Про освіту” від 05.09.2017, <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19> [доступ: 24.09.2021].
- Коссе І., *Якою мовою вчити в школі? Ставлення учасників освітнього процесу до законодавчих змін щодо мови викладання*, Київ 2019, http://www.ier.com.ua/files/Public_events/2019/RFR_Osvita/Osvita_mova_pp_2019.pdf [доступ: 24.09.2021].
- Лілія Гриневич: Новий Закон „Про освіту” розширює можливості українських дітей, які належать до нацменшин, для отримання освіти та сприяє реалізації їхніх конституційних прав, Кабінет Міністрів України, 16.09.2017, <https://www.kmu.gov.ua/ua/news/250273849> [доступ: 24.09.2021].
- „Про національні меншини в Україні”, Закон України від 25 червня 1992 року № 2494-ХІІ, „Відомості Верховної Ради України” 1992, № 36.
- Стадний Є., *Українське студентство за кордоном: дані до 2017/18 навчального року*, Київ 2019, <https://cedos.org.ua/researches/ukrainske-studentstvo-za-kordonom-dani-do-201718-navchalnoho-roku/> [доступ: 24.09.2021].

- Hossler D., Schmidt J., Vesper N., *Going to College: How Social, Economic and Educational Factors Influence the Decisions Students Make*, Baltimore 1999.
- Rebisz S., Sikora I., *The Main Motivations of Ukrainian Students Who Choose to Study in Poland*, „Practice and Theory in Systems of Education” 2015, vol. 10, no 4.
- Semiv L., Hvozdoanych Y., *The intellectual migration of the youth in Ukraine: the backgrounds for “brain circulation”*, „Journal of International Studies” 2012, vol. 5, no 2.